

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԵՈՒԻՆԻ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻՆ**

*Բանալի բառեր – Հանո Օհանջանյան, Ավետիս Ահարոնյան, Թալեաթ, Օտտո ֆոն
Լոսով, Արշակ Չուրաբյան, Յոֆե, Բեռլինի պատվիրակություն, Կոստանդնուպոլսի պատ-
վիրակություն, Բրեստի պայմանագիր, Բաթումի պայմանագիր*

1918 թ. հունիսի առաջին կեսին նորաստեղծ Հայաստանի առաջին Հանրապետության Բեռլին ուղարկված հայկական պատվիրակությունը գերմանական կառավարությանը պարբերաբար ներկայացվող տեղեկագրերի և խնդրագրերի միջոցով ջանում էր ձեռք բերել Գերմանիայի աջակցությունը՝ Բաթումի պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությանը պատկանող, սակայն թուրքերի զավթած տարածքների ազատագրման, այդ պայմանագրի վերանայման, դրանով ամրագրված սահմանների փոփոխության, ինչպես նաև Երևանում ու շրջակայքում կուտակված՝ օրհասական վիճակում գտնվող բազմահազար փախստականների դրության կարգավորման համար: Պատվիրակությունը շարունակ ուշադրություն էր հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ 10.000 քառ. կմ և 350.000 բնակչություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետությունը ի վիճակի չէր ոչ միայն ապաստան տրամադրելու թուրքական բանակի առաջխաղացման և բազմաթիվ տարածքներ զիջելու հետևանքով գաղթած շուրջ 500.000-ի հասնող փախստականներին, այլև անգամ կերակրելու բուն բնակչությանը:

Հայցելով Գերմանիայի աջակցությունը՝ հայկական պատվիրակությունը ոչ միայն հանգամանակից պարզաբանում էր թուրքական շարունակվող բնաջինջ քաղաքականությունն ու հայերի աղետալի դրությունը, այլև փորձում ներկայացնել այն տնտեսական շահը, որ ընդլայնված սահմաններով հանրապետությունը կարող էր ունենալ Գերմանիայի համար: Եթե Թուրքիային թույլատրվեր նվաճել Կովկասը, ապա նրա տնտեսական զարգացման հնարավորությունները, ըստ պատվիրակության, «սաղմի մեջ կխեղվեին»: Պատվիրակության տեղեկագրերում մեկընդմեջ ի հայտ էին գալիս նաև նախազգուշացումներ այն մասին, որ հայերին չօգնելու դեպքում կստեղծվեր պայթյունավտանգ իրադրություն, որն ամբողջ Կովկասը բոցերի մեջ կառներ: Չէր բացառվում նաև օգնության բացակայության դեպքում մի

երրորդ կողմի՝ ընդհուպ Քառյակ դաշինքին թշնամի որևէ պետության օգնությանն ապավինելու հեռանկարը¹:

Պատվիրակության վերոնշյալ պարզաբանումները, անկասկած, կշռադատված էին, քանի որ եթե Գերմանիայի կառավարությունը այդուհետև ևս հայության ճակատագրի հանդեպ անտարբեր գտնվեր, ապա տարածաշրջանում իր հեռանկարային տնտեսաքաղաքական շահերն անտեսել չէր կարող: Առավել ևս, որ առանց Գերմանիայի հետ համաձայնեցման՝ Բրեստի պայմանագրի խախտումն ու թուրքական շարունակվող ներխուժումն արդեն իսկ լրջորեն մտահոգել էին գերմանական կառավարությանը, որը չէր ընդունում Բաթումի պայմանագրերը և Թուրքիային կոչ էր անում ճանաչել Բրեստի պայմանագիրն ու հետ քաշել իր զորքերը: Այդ իսկ պատճառով արդեն հունիսին գերմանա-թուրքական փոխհարաբերություններում ի հայտ էր եկել զգալի լարվածություն²:

Քանի որ Գերմանիան մտադիր չէր ընդունել Կովկասում Թուրքիայի ինքնիշխանության հավակնությունները, գերմանական և թուրքական կողմերն ի վերջո ձեռք բերեցին պայմանավորվածություն առ այն, որ Քառյակ դաշինքի բոլոր պետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ Կոստանդնուպոլսում հրավիրվի համաժողով՝ Կովկասին վերաբերող սահմանային և մյուս բոլոր խնդիրները համատեղ լուծելու համար: Այդ համաժողովին մասնակցելու նպատակով 1918 թ. հունիսի 13-ին Կ. Պոլիս մեկնեց նաև հայկական մի պատվիրակություն Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ³: Գրեթե միաժամանակ այնտեղ ժամանեցին նաև վրացական պատվիրակները Գեգեչկորու գլխավորությամբ, այնուհետև թաթարներն ու Հյուսիսային Կովկասի ներկայացուցիչները:

Թուրքական կառավարությունը մինչև խորհրդածոդովի հրավիրումը ջանում էր ձեռք բերել Գերմանիայի համաձայնությունը Բաթումի պայմանագրով զօրված սահմանների պահպանման հարցում՝ այնուհետև մյուս դաշ-

¹ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, Dokumente aus dem politischen Archiv des des deutschen Auswärtigen Amts, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardges Mikaeljan, Jerewan 2004, S. 519-520, 522. Հմմտ. Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, S. 402: Հմմտ. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 80, թ. 152-153:

² Տե՛ս գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատար ֆելդմարշալ Պաուլ ֆոն Հինդենբուրգի և գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Էրիխ Լուդենդորֆի՝ հունիսին Էնվերին հղած հեռագրերը. Deutschland und Armenien 1914-1918, S. 393-394.

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 12, թ. 1-2: Պատվիրակությունը Կ. Պոլիս ուղարկվեց Հայոց ազգային խորհրդի հունիսի 12-ի որոշմամբ, այն բանից հետո, երբ ստացվել էր Թալեաթի անունից Հալիլ բեյի ուղարկած հետևյալ հեռագիրը. «Մեր դաշնակիցների ներկայացուցիչները ուզում են բարեկամական դաշն կապել Կովկասի պետությունների հետ և արդեն Պոլսում են: Խնդրում են ժամանել նաև Հայաստանի ներկայացուցիչներին՝ Պոլսում բանակցություններ սկսելու»: Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 120, թ. 40:

նակիցներին այդ սահմանների ճանաչումը պարտադրելու համար¹: Տեղեկանալով, սակայն, որ Գերմանիան շարունակում էր պաշտպանել Բրեստի պայմանագրի պահանջների կատարումը, թուրքական կառավարությունն այլևս չէր շտապում խորհրդածողով հրավիրել և որդեգրեց այն շարունակ ձգձգելու մարտավարություն: Թուրք պաշտոնյաները միաժամանակ, ի պատասխան Հայաստանի Հանրապետության սահմանները փոքր-ինչ ընդլայնելու և խորհրդածողովը հնարավորինս շուտ հրավիրելու՝ հայկական պատվիրակության խնդրանքներին, առաջ էին քաշում թուրք-հայկական դաշինքի կամ, այլ կերպ ասած, «սրտակից համաձայնություն» կնքելու և դրա շրջանակներում բոլոր հարցերի շուրջ համաձայնության գալու գաղափարը: Էնվերը մինչև իսկ պարզորոշ հայտարարում էր, որ եթե այդ դաշինքը չկնքվեր, ապա հայերի հետ ոչ մի հարց չէր քննարկվի: Մեղադրելով հայերին Ռուսաստանի և Անգլիայի հետ հույսեր կապելու համար՝ նա ՀՀ կառավարությունից պահանջում էր հրաժարվել չեզոքության քաղաքականությունից, Թուրքիայի հետ լինել «ոչ միայն լավ հարևան, այլև լավ դաշնակից» և նրա հետ կնքել դաշինք, որի դեպքում կբացառվեր որևէ երրորդ կողմի միջամտության հավանականությունը: Ոչ միայն Էնվերը, այլև Թալեաթը, Նեսիմի բեյը, Բեհաեդդին Շաքիրը, Ռիզա բեյը, Ռաուֆ բեյը և մյուս թուրք գործիչները, որոնց հետ հայկական պատվիրակությունը հանդիպումներ էր ունենում, ջանում էին հայերին հետ պահել այլ պետությունների հետ շփումներից և մինչև իսկ չէին թաքցնում իրենց դժգոհությունը Բեռլինում հայկական մեկ այլ պատվիրակության ներկայության կապակցությամբ՝ պնդելով, որ հայերը պետք է միայն իրենց հետ հարաբերություններ հաստատեին²:

Ամռան ամբողջ ընթացքում հայկական երկու պատվիրակությունները, միմյանց հետ գտնվելով սերտ կապի մեջ, ջանում էին սովահար հայ փախստականներին իրենց հայրենի բնակավայրերը վերադարձնել և Բրեստի պայմանագրի գործադրման համար հայցել Գերմանիայի աջակցությունը, մինչդեռ նրանք այդ անասելի ծանր դրության մեջ երկար դիմանալ չէին կարող: Բեռլինի պատվիրակությունը Գերմանիայի արտգործնախարարությունը հեղեղում էր թուրքական հայաջինջ քաղաքականության և տեղահանված հայերի անհուսալի դրության վերաբերյալ տեղեկություններով և օգնության խնդրանքներով: Հուլիսի 15-ին, օրինակ, ի թիվս այլ նյութերի, գերմանական կառավարությանը ներկայացվեց Ահարոնյանի՝ հունիսի վերջին ուղարկած նամակը, որտեղ նշվում էր, որ թուրքական առաջխաղացման հետևանքով հայ բնակչությունը հարյուր հազարներով փախուստի էր դիմել, Ախալքալաքի շրջանն արդեն ամբողջությամբ դատարկված էր, իսկ քաղաքը՝ հրկիզված և փլատակների վերածված: Այդ տարածաշրջանի՝ 80.000-ի

¹ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, S. 548.

² Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 264-265:

հասնող բնակչությունը փախել էր և ապաստանել Բակուրիանիի կիրճերում: Նշվում էր նաև, որ Սուրմալուից, Ալեքսանդրապոլի և Կարսի բոլոր գրավված շրջաններից, Էջմիածնից և մյուս այն տարածքներից, որտեղ ներխուժել են թուրքերը, բնակչությունը զանգվածային փախուստի էր մատնվել և տասնյակ հազարներով ոչնչացվել: Այն փաստը, որ թուրքերը Ալեքսանդրապոլից և շրջակայքից ամբողջ հայ երիտասարդությանը հավաքել և Թուրքիայի խորքն էին տարել, այնպիսի սարսափ էր հարուցել, որ ոչ մի փախուստական այլևս չէր կամենում վերադառնալ թուրքերի նվաճած շրջանները: «Այնպես է երևում, – գրում էր Ահարոնյանն այդ նամակում, – որ Գերմանիան Վրաստանի հանդեպ լուրջ և վճռական պարտավորություններ է ստանձնել, որոնք ազնվորեն և արիաբար իրականացնում է, մինչդեռ մեր խնդիրը դեռ կախված է օդում: ... Հայ ժողովուրդը փախուստի ճիրաններում կործանվում է, ինչպես կործանվել է Թուրքահայաստանում: Գերմանիան, որը հարկադրված էր Թուրքահայաստանում հայերի հանդեպ իրականացված այդ սուկալի ռճրագործությունը հանդուրժել, քանի որ նրա ձեռքը չէր հասնում, այժմ մի թե կամենում է հանդուրժել, որ նաև այստեղ՝ Կովկասում հայ ժողովուրդը սովի և փախուստի միջոցով բնաջնջվի, քանի որ այժմ Գերմանիայի ձեռքը հասնում է, և նա կարող է հրաշք գործել, եթե ցանկանա: ... Թուրքերը փաստորեն այսօր տիրում են ամբողջ Ադրբեջանին: Նրանք տիրում են նույնիսկ հայկական շրջաններին, որոնք խաղաղության վերջին պայմանագրից հետո չպետք է թուրքական տիրապետության տակ լինեին: Թուրքական զորքերը նվաճված են պահում Լոռին, Ղազախը, Բորչալուն: Մենք Երևանից տեղեկություններ չունենք: Մենք կտրված ենք: Երկաթուղին և հեռագրատունը չեն գործում: Վիճակն անտանելի է: Մենք նույնիսկ խաղաղության հաստատման լուրը չկարողացանք հայտնել գեներալ Նազարբեկովին: Մենք կտրված ենք նաև Բաքվից: Մենք փորձում ենք մեր հայկական հանրապետության կառավարությունը կազմել, բայց Երևան մեկնելու ոչ մի հնարավորություն չկա: Մեր ժողովուրդը անտեր է, մեր փախուստը՝ անվերջ, մահացությունը անհեղին չափերի է հասնում: Մենք պետք է որոշակիորեն և իսկույն նեթ իմանանք՝ Գերմանիան կամենո՞ւմ է մեզ պաշտպանել, թե՞ ոչ»¹:

Հարկ է նշել, որ, ի տարբերություն Գերմանիայի քաղաքական ղեկավար շրջանների, բանակային հրամանատարությունն անհամեմատ ավելի հստակ դիրքորոշում էր ցուցաբերում Թուրքիային և Կովկասին վերաբերող խնդիրներում և թերևս հույս ուներ, ստանալով պաշտոնական Գերմանիայի հավանությունը, Թուրքիային իրոք հետ մղել Կովկասից՝ այդ տարածաշրջանին, նաև Բաքվին ու նրա նավթային հարստություններին միայնակ տիրելու համար: Համենայն դեպս, այդ հարցում Գերմանիայի բարձրագույն զինվորական շրջաններում առկա էր միասնական տեսակետ: «Ես համոզված եմ,

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918, S. 405-406.

որ մենք դեռ երկար պետք է պայքարենք թուրքերի ակտիվ և պասսիվ դիմադրության դեմ, մինչև նրանք կհրաժարվեն Կովկասից Կոստանդնուպոլսի հանցախմբի համար մի քանի միլիարդ կորզելու պլանից,– նշում էր գեներալ ֆոն Լոսովը Բարձրագույն հրամանատարությանն ուղղված հուլիսի 6-ի իր տեղեկագրում:– Պանիսլամական և պանթուրանական իմպերիալիստական քաղաքականությունը, որի դրոշի ներքո պետք է կատարվի Կովկասի հյուսիսարևմուտքը, հենց իր՝ Էնվերի կողմից է ռազմական միջոցներով գործի դրվել: ... Կովկասում Գերմանիայի բազմաթիվ տնտեսական շահեր վտանգված են, առանձնապես նրանք, որ կապված են մանգանի, նավթի, բրդի և հատկապես բամբակի հետ, որոնց կարիքը մենք կունենանք, եթե հետագա տնտեսական պատերազմում չկամենանք պարտվել: Այդօրինակ կարևոր տնտեսական շահերը կարող են պաշտպանվել միայն զուգահեռաբար առկա քաղաքական շահերը պաշտպանելու դեպքում: Եթե թուրքերը քաղաքականապես վճռորոշ դերակատարում ունենան, ապա մեր տնտեսական շահերը տանուլ կտրվեն: Պետք է թուրքերին կրկին ու կրկին հայտարարվի, որ մենք բնավ չենք մտածում Կովկասում մեր տնտեսական և քաղաքական շահերը զոհաբերել նրանց հեղինակության պահպանման համար, մանավանդ որ հեղինակության այդ ամբողջ խնդիրը միայն կողոպուտի պատրվակ է»¹:

Ինչ վերաբերում էր, մասնավորապես, Հայաստանին, ապա ֆոն Լոսովը այդ հարցի շուրջ ևս Գերմանիայի շահերն ու Թուրքիայի ցանկությունները համատեղելի չէր համարում: «Այն, որ Թուրքիան միայն մի փոքրիկ Հայաստան կկամենա հանդուրժել, հասկանալի է,– նշում էր նա:– Արդյոք, սակայն, Գերմանիան կարո՞ղ է այն մեղադրանքներից հետո, որոնք մեր հանդեպ թուրքահայերի բնաջնջման պատճառով կատարվում են, համաձայնել նաև ռուսահայերի ոչնչացման հետ, պետք է վճռեն քաղաքական շրջանները»²:

Ֆոն Լոսովը, անշուշտ, միակ բարձրաստիճան զինվորականը չէր, որը պաշտպանում էր Բրեստի պայմանագրի ընդունումը Թուրքիային պարտադրելու և Կովկասից նրան հետ մղելու տեսակետը: Այդ հարցում հունիսից միատեսակ դիրքորոշում էին որդեգրել նաև ֆելդմարշալ Պ. ֆոն Հինդենբուրգը, գեներալ Է. Լուդենդորֆը, Կովկասում Գերմանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Կրես ֆոն Կրեսենշտայնը և այլք: «Եթե Հայաստանի կառավարության և ավագագույն հոգևորականության՝ օգնության հուսահատ կանչերը դառնան ձայն բարբառո հանապատի,– նշում էր գեներալ ֆոն Կրեսենշտայնը Գերմանիայի կառավարությանն ուղղված իր հեռագրերից մեկում,– ապա այդ հին քրիստոնյա ժողովրդի ոչնչացման պատասխանատվությունը հավերժ կծանրանա Գերմանիայի և Ավստրիայի վրա: Պատմությունը զիջում չի կատարելու և չպետք է կատարի այն հարցում, որ Կենտրո-

¹ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, S. 550.

² Նույն տեղում:

նական Եվրոպայի երկու մեծ քրիստոնյա տերություններն ի վիճակի չեղան գոնե այս դեպքում, երբ հարցը վերաբերում է մի ամբողջ ժողովրդի լինել-չլինելուն, իրենց կամքը պարտադրել իրենց ասիացի դաշնակցին»¹:

Հուլիսի առաջին կեսին գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատարության շտաբում տեղի ունեցավ կովկասյան պետություններին և Պարսկաստանին վերաբերող քննարկում, և ընդունվեցին մի շարք որոշումներ, որոնց կիրառումը կարող էր էապես փոփոխել Հայաստանի Հանրապետության և Կովկասում կուտակված հայության անելանելի դրությունը: Լուդենդորֆը նույնպես իր համաձայնությունը տվեց այդ որոշումների գործադրմանը՝ ֆոն Լոսովին հանձնարարելով այդ մասին զեկուցել արտգործնախարարության պետքարտուղարին և խնդրել նրան հոգ տանել, որ այդ որոշումների առնչությամբ ռազմական և քաղաքական իշխանությունների փոխհամաձայնությունն ապահովվի:

Այդ որոշումներում, որոնք ֆոն Լոսովը հուլիսի 15-ին ուղարկեց արտգործնախարարությանը, Հայաստանի առնչությամբ մասնավորապես արտահայտվում էր գերմանական բանակի հրամանատարության ձգտումը՝ հասնել այն բանին, որ ավստրո-հունգարական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը Հայաստան ուղարկեր մի քանի գումարտակներ և մարտկոցներ՝ այնտեղ նույն առաքելությամբ հանդես գալու համար, ինչպես գերմանացիները՝ Վրաստանում:

Այդ որոշումները՝ որպես հայկական խնդրի նկատմամբ գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատարության ցուցաբերած հստակ և միասնական դիրքորոշման աննախադեպ վավերագիր, կարող էին միանգամայն փոխել Հայաստանի Հանրապետության և այնտեղ կուտակված փախստական հայության ծանր դրությունը, եթե միայն համապատասխան ըմբռնում գտնեին նաև Գերմանիայի քաղաքական շրջաններում: Պաշտոնական Գերմանիան, սակայն, հակված չէր ցուցաբերել հետևողականություն, որից կարողացավ վարպետորեն օգտվել Թուրքիան՝ իրեն ուղղված պահանջները չկատարելու, զանազան պատրվակներով Կովկասում իր դիրքերն ամրապնդելու և միաժամանակ դեպի Բաքու իր առաջխաղացումը շարունակելու համար:

Ուշագրավ է, որ ՀՅԴ-ն փորձում էր Ռուսաստանից ևս Գերմանիային դրդել միջամտելու ի նպաստ հայերի՝ օգտագործելով Բաքվի խաղաքարտը: Մոսկվայում Գերմանիայի հավատարմատար Ռիցլերը հուլիսի 25-ի իր հեռագրում Արտաքին գործերի նախարարությանը տեղեկացնում էր, որ հայ պատգամավոր Զավրիևը նրան ազդու պարզաբանումներ է ներկայացրել հայության «անտանելի դրության» մասին: Տեղահանված հայերի օրհասական վիճակը ներկայացնելու հետ մեկտեղ՝ նա հավատարմատարին հայտ-

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918, S. 431.

նել էր, որ Բաքվում փաստացի իշխանությունը հայերի ձեռքում էր, իսկ տեղական բոլշևիկյան կառավարությունը կախման մեջ էր նրանցից, և եթե գերմանական կողմը հայերին օգնելու որևէ քայլ չձեռնարկեր, ապա նրանք հուսահատվելով որևէ այլ պետությունից օգնություն կխնդրեին:

Բաքվի նավթահանքերին տիրանալու Գերմանիայի շահագրգռվածություններին քաջատեղյակ Զավրիևը փորձել էր Բաքվում տիրող իրավիճակի հարցն օգտագործել որպես խաղաթուղթ՝ գերմանական կողմին հայօգնության քայլերի մղելու համար: Նա միաժամանակ հավատարմատարին ակնարկել էր, որ հայերի միջոցով կարելի է հասնել այդ հարցի՝ Գերմանիայի համար ցանկալի կարգավորման, եթե վերջինիս միջամտությամբ և երաշխիքներով փախստական հայերին հնարավորություն տրվեր վերադառնալ նախկինում ռուսական տիրույթում գտնվող իրենց բնակավայրերը:

Ուշագրավ է, որ Ռիցլերը նույն հեռագրում հայտնում էր մեկ այլ աղբյուրից ևս իրեն հասած տեղեկությունն առ այն, որ Բաքվում փաստացի իշխանությունը գտնվում էր հայերի ձեռքում, և «կասկածից դուրս» էր համարում, որ նրանք Բաքուն պարբերաբար ավերածությունների կենթարկվեին, եթե Գերմանիան նրանց հետ փոխըմբռնման չհասներ¹:

Ինչ վերաբերում է Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան Բեռնշտորֆին, նա, շարունակ զարգացնելով այն տեսակետը, թե հայերին օգնելու պարագայում Թուրքիայի հետ դաշինքը կխզվեր, Կովկասը միայն երկու թաթարական և վրացական պետությունների միջև բաժանելու, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը վերջինիս միավորելու կողմնակից էր: Նրա համոզմամբ՝ այդ տարբերակը Գերմանիայի համար ուներ կարևոր «առավելություններ»: Նախ՝ դրանով կբացառվեր Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վտանգումը, որն ամեն կերպ կընդդիմանար հայկական քիչ թե շատ կենսունակ պետության ստեղծմանը և բնականաբար կողջուներ հայկական պետականության վերացումը: Միաժամանակ Գերմանիան այդ եղանակով կկարողանար, առանց թուրք դաշնակցի հետ հարաբերությունները վտանգելու, տիրել Կովկասի մեծագույն մասին, և վերջապես՝ Վրաստանն այդ դեպքում հայկական «ուժերի» և կապիտալի միջոցով ծաղկում կապրեր, ինչը վերջին հաշվով ծառայելու էր նաև Գերմանիայի շահերին²:

Բեռնշտորֆն այդ հարցը սեփական նախաձեռնությամբ քննարկեց նաև Ահարոնյանի և նրա պատվիրակության հետ: Վերջիններս, ինչպես տեղեկացնում էր դեսպանն օգոստոսի 5-ին գերմանական կառավարությանը հղած իր հեռագրում, երկար ընդդիմանալուց հետո ի վերջո համաձայնել էին Հայաստանի Հանրապետությունը ժամանակավորապես Վրաստանին միացնելու գաղափարին: Գերմանական կառավարությունը, սակայն, նման

¹ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, S. 559.

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 576-577:

քայլի չդիմեց: Քանի որ Կ. Պոլսում նախատեսված համաժողովը հետաձգվում էր, օգոստոսին վճռվեց բանակցությունները կազմակերպել Բեռլինում: Մինչ այդ, սակայն, Թուրքիան հարկադրված էր հաշվի նստել այն փաստի հետ, որ Գերմանիան Կովկասին վերաբերող խնդիրների լուծման հարցում կողմնակից էր նաև Ռուսաստանի հետ սերտ համագործակցությամբ և դեռևս օգոստոսին նրա հետ մի պայմանագիր էր ստորագրել: Ընդ որում, դա կնքվել էր որպես «լրացուցիչ պայմանագիր», այն է՝ չէր հակասելու Բրեստի պայմանագրին, որը շարունակում էր ուժի մեջ մնալ¹: Այդ պայմանագիրը, որի պատճենը Բեռլինում Ռուսաստանի դեսպան Յոֆեն սեպտեմբերի սկզբին հանձնել էր Համո Օհանջանյանին, ինչպես նա սեպտեմբերի 5-ին Վիեննայից տեղեկացնում էր Կ. Պոլսի պատվիրակությանը, պարունակում էր մասնավորապես հետևյալ՝ առավել առանցքային դրույթները. երաշխավորվում էր Ռուսաստանի համար Բաքվի «ապահովությունը», Ռուսաստանը չպետք է բողոքեր Գերմանիայի կողմից Վրաստանի անկախության ճանաչման դեմ, որքան էլ որ չէր ընդունում դրա անկախությունը, Գերմանիան չպետք է պահանջեր կամ նպաստեր, որ Ռուսաստանի մի որևէ «այլ մաս» անկախանա, թեև մեկ այլ պետություն կամ հենց Ռուսաստանը կարող էին ճանաչել նրա «մի նոր մասի» անկախությունը: Պայմանագրի՝ Բաքվին վերաբերող հատվածում նշվում էր, որ նա պետք է անգամ զենքի ուժով պաշտպանվեր թուրքերից: Երբ ռուսական կողմը միջոցներ ձեռնարկեր թուրքերին Բրեստի պայմանագրով ձեռք բերված սահմաններից այն կողմ քշելու համար, Գերմանիան չպետք է օգներ Թուրքիային և նույնիսկ պետք է դիվանագիտական ճանապարհով օգներ Ռուսաստանին Բրեստի պայմանագիրն իրականացնելու հարցում²:

Ինչպես տեղեկացնում էր Բեռլինի պատվիրակության անդամ Արշակ Զուրաբյանը Բեռլինից օգոստոսի 8-ին ՀՀ կառավարությանն ուղարկած իր հեռագրում, Թալեաթը, որը վերոնշյալ բանակցություններին մասնակցելու համար օգոստոսին մեկնել էր Բեռլին, տեղեկանալով առանց Թուրքիայի գիտության նման պայմանագիր կնքելու մասին, այն աստիճանի էր «վիրավորվել», որ «քիչ էր մնում՝ նույն բռպեին վերադառնալ Պոլիս»³: Թալեաթի «վիրավորվածությունը», անշուշտ, պարզաբանման կարիք չունի, քանի որ Ռուսաստանի մուտքը Կովկաս առաջին հերթին պետք է պարտադրեր Բրեստի պայմանագրի իրականացումը:

Ինչևէ, անկասկած այդ լրացուցիչ պայմանագիրն էր պատճառը, որ Թալեաթը Բեռլինում այլևս որևէ առարկություն չհայտնեց Բրեստի պայմանագրով նախատեսված սահմանները ճանաչելու հարցում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 15, թ. 1:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 11, թ. 7-8:

³ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 15, թ. 3:

Այդ օրերին Կ. Պոլսում գտնվող ավստրիական զինվորական կցորդը այնտեղի հայկական պատվիրակությանը տեղեկացրել էր, որ Ավստրիայի արտգործնախարար կոմս Բուրյանը Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչներին հրավիրում էր Վիեննա՝ իրենց խնդիրներին ծանոթանալու և այդ մասին բանակցելու համար¹: Կ. Պոլսի պատվիրակությունն իր հերթին հեռագրում է Բեռլինի պատվիրակությանը՝ հրահանգելով անհապաղ մեկնել Վիեննա: Օհանջանյանը սկզբում դեմ էր դրան՝ գտնելով, որ Թուրքիայի հետ մոտալուտ բանակցությունների սկսման պարագայում իր ներկայությունը Բեռլինում ավելի կարևոր էր, քանց հարկադրված էր տեղի տալ²: Ա. Ջուրաբյանը մտում է Բեռլինում, իսկ Օհանջանյանը սեպտեմբերի 3-ին Ջեյմս Գրինֆիլդի հետ մեկնում է Վիեննա: Նրանք այնտեղ մինչև սեպտեմբերի 14-ը զուր սպասեցին արտգործնախարարի հետ տեսակցությանը³, և այնուհետև, երբ նրանց տեղեկացվեց, որ Բուրյանը մոտ ապագայում չէր կարող նրանց ընդունել, ստիպված եղան ձեռնունայն վերադառնալ⁴: Օհանջանյանը դեռևս սեպտեմբերի 9-ին Կ. Պոլսի հայկական պատվիրակությանը հեռագրում էր, որ իրենց Վիեննա մեկնելը, երբ Բեռլինում սկսվում էին նման կարևոր բանակցություններ, սխալ էր: «Կարծեմ, որ մենք սխալ արինք՝ այս օրերին գալով այստեղ,– գրում էր նա,– քանի որ Բեռլին լինելու էին այդ բանակցությունները: Այդպես էլ մենք ձեզ հեռագրեցինք, քայց դուք մեզ չպատասխանեցիք: Մենք ստիպված շտապեցինք գալ և զուր տեղը մի շաբաթ կորցնել»⁵:

Հարկ է նշել, որ նույնիսկ այդ պատասխանատու և կարևոր իրավիճակում, երբ Ռուսաստանը դարձյալ մուտք էր գործում տարածաշրջան, հայկական կողմը կամ այն ներկայացնող գործիչները բոլոր հարցերում չէ, որ միասնական դիրքորոշում և գործելակերպ էին որդեգրել: Օհանջանյանը, օրինակ, Ռուսաստանի հետ փոխհարաբերություններում իր պատվիրակության առաջնահերթ խնդիրը համարում էր անկախության երաշխավորումն ու պահպանումը, իսկ Ջուրաբյանը, առավել իրատեսություն ցուցաբերելով, պնդում էր, որ իրենց առաջնահերթ նպատակը պետք է լիներ Բրեստի պայմանագրով գծված սահմանների վերականգնումը:

Ինչպես նշում էր Օհանջանյանը Կ. Պոլսի պատվիրակությանն ուղղած իր՝ սեպտեմբերի 9-ի հեռագրում, այդ իսկ պատճառով Բեռլինում Ռուսաստանի դեսպան Յոֆեն իրենցից տարբեր բաներ էր լսում: Օհանջանյանը են-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 25:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 46:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 25:

⁴ Վերադարձի օրը նրանք հանդիպեցին Վիեննայում Հռոմի Պապի ներկայացուցչին, նրան հանձնեցին իրենց մոտ եղած որոշ նյութեր և խնդրեցին, որ Պապը քայլեր ձեռնարկի հոգուտ հայ ժողովրդի: Տե՛ս նույն տեղում, թ. 53:

⁵ Նույն տեղում, թ. 14-15:

թաղրում էր, որ Մոսկվայում գտնվող Չավրիևը նույնպես այնտեղ հավանաբար այլ ուղղությամբ է աշխատել, և անհրաժեշտ էր համարում, որ այդ հարցի շուրջ քաղաքականությունը լինել միատեսակ և ղեկավարվեր ՀՀ արտգործնախարարության համանման ցուցումներով¹:

Ահարոնյանն իր հերթին ՀՀ կառավարությանը գրում էր հետևյալը. «Ա. Ջուրաբյանը տարբեր տեսակետ ունի այդ (անկախության – Ա. Հ.) խնդրի մասին և որոշ չափով դեմ է, որ մենք առանձնապես պնդենք մեր անկախության վրա: ... Որոշվեց և հանձնարարվեց Ալ. Խատիսյանին՝ գրել Ջուրաբյանին մանրամասն նամակ և, իբրև արտաքին գործոց մինիստր, նրան ցույց տալ իր սխալ հայեցակետը և ընթացքը»²:

Սակայն կարծում ենք, որ ստեղծված իրադրությունում Ջուրաբյանը, թերևս, սխալ չէր, քանի որ Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական ձգտումներում Բրեստի պայմանագրով գծված սահմանների հաստատումը և Հայաստանի անկախությունը, ինչպես վկայում էր նաև լրացուցիչ պայմանագիրը, անհամատեղելի էին, իսկ Թուրքիան կարող էր օգտվել այդ հանգամանքից³: Իր նամակներով նա փորձում էր դա ըմբռնելի դարձնել նաև Կ. Պոլսի հայկական պատվիրակությանը, ինչը, սակայն, նրան չհաջողվեց: «Սեպտեմբերի 17-ին ստացանք Բեռլինից Ա. Ջուրաբյանի նամակը՝ գրված 11-ից, – նշված է Կ. Պոլսի հայկական պատվիրակության մի զեկուցագրում:– Նա մի շարք առարկություններ է բերում այն կուրսի դեմ, որ մենք (և այդ դեպքում, իհարկե, մեր կառավարության հրահանգով) բռնել ենք՝ պնդելով և ամեն կերպ պաշտպանելով Հայաստանի անկախությունը: Այդ գիծը նա գտնում է սխալ, ինչպես և որևէ անտանտի մեջ մտնելը Թուրքիայի հետ: ... Մի շարք առարկություններ բերելուց հետո Ջուրաբյանը եզրակացնում է, որ առաջին տեղը մենք պետք է տանք ոչ թե անկախության խնդրին կամ անտանտին, այլ Բրեստի պայմանագրի իրագործմանը: Մյուս խնդիրները պետք է թողնել (այդ թվում և անկախության վրա բռնորովին չպնդել), անտանտ չկապել, այլ մնալ չեզոք և բոլորի հետ էլ հավասար բարեկամ»⁴:

Յավոք, լիովին բացակայում էր նաև համագործակցությունը ՀՀ կառավարության (բնականաբար նաև նրա պատվիրակությունների) և Մոսկվայում գտնվող Հայկական գործերի կոմիսարիատի միջև, որը, Կովկասում Ռուսաստանի քաղաքականության ակտիվացմանը զուգահեռ, ձգտում էր մեծացնել իր դերակատարումը Հայաստանին և հայերին վերաբերող խնդիրների լուծման գործում⁵: Յոֆեն սկզբնապես ըմբռնումով էր մոտենում Բեռլինի հայկական պատվիրակության ցանկություններին և սերտորեն համա-

¹ Նույն տեղում, թ. 14:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 45-46:

³ Նույն տեղում, թ. 3:

⁴ Նույն տեղում, թ. 51-52:

⁵ Նույն տեղում, թ. 56:

գործակցում նրա հետ՝ նախագուշացնելով, որ հայկական կողմը Թուրքիայի հետ Ռուսաստանի դեմ դաշինք չպետք է կնքի, իսկ Հայաստանը հետագայում պետք է ընդգրկվի Ռուսաստանի դաշնության կազմում: Յոֆեն պարզորոշ հայտնում էր, որ Ռուսաստանը չէր ընդունելու Հայաստանի անկախությունը, առավել ևս եթե հայ-թուրքական դաշինք կնքվեր¹:

ՀՀ անկախության պահպանման նպատակով Թուրքիայի հետ դաշինքի կնքման հավանականությունը, որի մասին վերջինս վաղուց բարձրաձայնում էր, իսկ հայկական կողմը բարձր մակարդակով չէր հերքում, փաստորեն, լրջորեն անհանգստացնում էր ռուսական կողմին, քանի որ այդ դա ուղղված էր լինելու Ռուսաստանի դեմ, որը սկզբունքորեն դեմ էր իր կազմում գտնված ազգություններին անկախություն տրամադրելուն: Ինչ վերաբերում է այդ դաշինքով թուրքական կողմի հետապնդած նպատակներին, ապա դրանք առաջին հերթին անհրաժեշտ էին պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը կյանքի կոչելու համար: Ինչպես իրավամբ նշում է Հ. Ավետիսյանը, «որպես առաջին փուլ՝ թուրքերը ցանկանում էին կազմել կոնֆեդերացիա «սրտակից դաշինք» Հայաստանի հետ, որը Թուրքիայի ղեկավարությամբ արևելյան մեծ ֆեդերացիայի ստեղծման առաջին քայլն էր: Նրա կազմում պետք է լինեին Թուրքիան, Հայաստանը, Ադրբեջանը, Հյուսիսային Կովկասը: Ըստ համաթուրքիզմի տեսաբանների՝ այդ ֆեդերացիան պետք է ճանաչեին ամբողջ Ամերիկան, ամբողջ Եվրոպան և նույնիսկ բոլշևիկները: Կովկասի լեռնական ժողովուրդները ցանկանում էին միավորել Հյուսիսային և Հարավային Կովկասը՝ որպես հակառուսական պատնեշ: Թուրքիայի հետ «սրտակից դաշինք» կնքելու դեպքում Հայաստանը լրիվ կուլ էր գնալու Թուրքիային, կձուլվեր նրա հետ: Այդպիսով կվերանար նաև Հյուսիսային և Հարավային Կովկասի միավորման միջև եղած հակահամաթուրանական սեպը»²:

Այդ օրերին, երբ ռուսական և գերմանական արտաքին քաղաքականությունը ձգտում էր Թուրքիային պարտադրել Բրեստի պայմանագրով գծված սահմանների ընդունումը, Բեռլինի պատվիրակությունը թերևս պետք է գիտակցեր թուրքական դիվանագիտության հեռահար նպատակները և առաջնահերթորեն պնդեր Բրեստի պայմանագրի իրագործումը: Մինչդեռ ինչպես Կ. Պոլսի պատվիրակությունը, Օհանջանյանը նույնպես հակված էր հետևելու Թուրքիայի հետ դաշինքի գաղափարին: Որքան էլ դա կարող է արտառոց թվալ, նա չէր սահմանափակվում միայն ՀՀ անկախության պահպանման պահանջներով, այլև Յոֆեի հետ մի հանդիպման ժամանակ մինչև իսկ առաջ էր քաշում Ռուսաստանի կողմից Ադրբեջանի անկախության ճանաչման խնդիրը: «Երբ հարց բարձրացրի Ադրբեջանի անկախության մասին,– նշում

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8, 56:

² Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 298:

էր այդ առթիվ Օհանջանյանը,– (Յոֆեն – Ա. Հ.) շատ բուռն կերպով բողոքեց, առարկելով, թե հայերը, վրացիները, իբրև ժողովուրդներ, մոտ են ռուս ժողովրդին և երբեք հակառակ չեն եղել, իսկ թաթարները հակառակ են ռուս ժողովրդին, սրանց չի կարելի վստահել և այլն, ոչ սոցիալիստ են և ոչ բոլշևիկ, հատուկ առարկություններ: ... Կաշխատեմ նրան համոզել համաձայնվել և Ադրբեջանի անկախության»¹:

Մեկնաբանությունները, թերևս, ավելորդ են: Ավելացնենք միայն, որ Օհանջանյանը, անկասկած, այդպես էր վարվում Կ. Պոլսի հայկական պատվիրակության և ՀՀ կառավարության գիտությամբ ու նաև ցուցումներով: Ավելին, Զուրաբյանի տեղեկություններից որոշակիորեն պարզ է դառնում, որ այդ գործելակերպը համաձայնեցվել էր նաև թուրքական կառավարության հետ: Վերջինս Բրեստի պայմանագրի իրագործումը ձախողելու համար ակնհայտորեն հայկական կողմին խոստացել էր Բեռլինի բանակցությունների ժամանակ հանդես գալ ՀՀ անկախության պաշտպանությամբ, թերևս կատարել նաև տարածքային որևէ փոքրիկ զիջում², իսկ դրան հայերի կողմից վճարվող գինը պետք է լիներ Բրեստի պայմանագրից հրաժարումը:

Յոֆեն այդ հանգամանքներում սկսում է ընդգծված սառը վերաբերմունք ցուցաբերել Օհանջանյանին, ինչը վերջինս հակված էր բացատրել հայկական կոմիսարիատի ճնշմամբ³: Կ. Պոլսում Ահարոնյանի ղեկավարած պատվիրակությունն իր հերթին Գերմանիայի և Թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ հանդիպումների ժամանակ կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերի առնչությամբ բավականին թույլ դիրքորոշում էր ցուցաբերում: Մինչև իսկ դեսպան Բեռնշտորֆը նրանց «այն աստիճան երկչուտ» էր համարում, որ «թուրքերի դիմաց նույնիսկ չեն համարձակվի շարժվել»⁴:

Այդ և վերոնշյալ մյուս իրողությունների համատեքստում պետք է դիտարկել այն հանգամանքը, որ Բեռլինում սկսված բանակցությունների ժամանակ Թալեաթը, մի կողմից, նոր իրավիճակի թելադրանքով համաձայն և պատրաստակամ էր Բրեստի պայմանագիրն իրականացնելու հարցում, իսկ մյուս կողմից՝ շարունակում էր պաշտպանել Բաթումի պայմանագիրը՝ հայերի առնչությամբ իրեն ուղղված առարկություններին և պահանջներին ի պատասխան հայտարարելով, որ Թուրքիան հայերի հետ կապված որևէ չլուծված խնդիր չունի: «Թողե՛ք հայերին հանգիստ,– հայտարարում էր նա:– Մենք նրանց հետ շատ լավ հարաբերությունների մեջ ենք, և մենք ինքներս նրանց հետ կկարգավորենք մեր գործերը առանց ձեզ: Եթե դուք՝ գեր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 15, թ. 57:

² Այդ մասին որոշակի կռահում կատարելու հնարավորություն է տալիս Զուրաբյանի այն հաղորդումը, որ Թալեաթը Բեռլին գալու հենց առաջին օրը ասել էր, որ Ալեքսանդրապոլը վերադարձնելու են հայերին, «քանի որ դա հայկական քաղաք է»: Նույն տեղում, թ. 51:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 52:

⁴ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, S. 552.

մանացիք, չմիջամտեիք, մենք հայերի հետ դեռ Բաթումում կվերջացնեինք ամեն խնդիրներ»¹:

Փաստորեն Կ. Պոլսի հայկական պատվիրակությունը և բնականաբար նաև ՀՀ կառավարությունը, առանց կշռադատելու Թուրքիայի հետ դաշինքի կնքման՝ թուրքական պահանջի հեռահար վտանգները, գերադասում էին հանդես գալ դրա օգտին (դա համարելով միջոց Բաթումի պայմանագրի սահմաններով տրված անկախությունը պահպանելու համար), քան ձեռք բերել Բրեստի պայմանագրով գծված սահմանները և մտնել Ռուսաստանի դաշնության մեջ: Բրեստի պայմանագիրը ձախողելու նպատակով նրանց այդ դիրքորոշումը փորձում էր օգտագործել նաև Թալեաթը՝ պնդելով, թե հայերի հետ բոլոր հարցերում արդեն համաձայնության են եկել, և որ «նրանք գոհ են իրենց դրությունից»:

Հայկական կողմում այդ առումով հակառակ դիրքորոշում ուներ միայն Ջուրաբյանը, ով Օհանջանյանի, Ահարոնյանի և Խատիսյանի կողմից խստորեն քննադատվեց և դեռ բանակցագործընթացը չավարտված՝ հեռացավ Բեռլինից: Բանակցությունների ընթացքում դրանց մասնակցող գերմանական պատվիրակներից ոմանք, սակայն, նույնպես հայկական կողմին հորդորում էին զգոն լինել և Թուրքիայի հետ երկկողմ դաշինքի մեջ մտնելու՝ Թալեաթի ցանկությանը կուլ չգնալ, քանի որ վերջինս, դաշնակիցների ճնշմանը չդիմանալով, ստիպված էր լինելու թուրքական զորքերը հետ քաշել մինչև Բրեստի սահմանը: Կ. Պոլսի հայկական պատվիրակության կողմից Թուրքիայի հետ այդ «սրտակից» համաձայնության կամ դաշինքի կնքումը, բարեբախտաբար, կանխվեց սեպտեմբերի երկրորդ կեսին բեռլինյան պատվիրակներին միացած՝ Ուկրաինայում Հայաստանի ներկայացուցիչ Գ. Ջամոնյանի և Ռուսաստանի Պետական դումայի նախկին անդամ Մ. Աճեմյանի գործունե միջամտությամբ, որը, ի դեպ, Բեռլինում փոխարինում էր Ջուրաբյանին²:

Ինչևէ, Բեռլինում կայացած բանակցությունների արդյունքում սեպտեմբերի 23-ին Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև ստորագրվեց մի համաձայնագիր, որով Թուրքիան, ի թիվս այլ պարտավորությունների, հանձն էր առնում Կովկասից հետ քաշել իր զորքերը: Դա վերահաստատվեց նաև Բեռլինում Օսմանյան կայսրության դեսպան Ռիֆաթ փաշայի և Յոֆեի՝ հոկտեմբերի սկզբին ստորագրած համաձայնագրով³, որով Թուրքիան պարտավորվում էր սահմանված սեղմ ժամանակահատվածում իր զորքերը ետ քաշել Բրեստի

¹ Դա հաղորդել է Ջուրաբյանը՝ ըստ Չխենկելու տեղեկությունների: Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, թ. 51:

² Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 327, 404:

³ Չնայած համաձայնագրի վավերացման օրը փաստաթղթի՝ մեզ հայտնի օրինակում նշված չէ, այդուհանդերձ Հ. Օհանջանյանի որոշ տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ այն ստորագրվել է հոկտեմբերի 2-ին կամ 3-ին: Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 15, թ. 73:

պայմանագրով գծված սահմանից այն կողմ: Համաձայնագրում մասնավորապես նշվում էր հետևյալը. «1. Թուրքական կանոնավոր և անկանոն զորամասերը՝ ներառյալ հրահանգիչներն ու ծառայողները, անհապաղ հետ են քաշվում Կովկասից՝ բացառությամբ Բրեստի խաղաղության պայմանագրի 3-րդ պարբերության 4-րդ հոդվածում հիշատակված շրջանների: Նրանք կարող են իրենց հետ տանել թուրքական ռազմական ամբողջ ունեցածքը: Զորամասերի ետքաշումը և թուրքական ռազմական ունեցվածքի փոխադրումը պետք է իրագործվեն սույն արձանագրության ստորագրումից հետո՝ չորս շաբաթվա ընթացքում: 2. Վնասների հատուցման պահանջները, որոնք Ռուսաստանը Կովկասում թուրքական գործողությունների կապակցությամբ հանդես կբերի, պետք է ստուգվեն մի խառը քննիչ հանձնաժողովի միջոցով կայացվելիք համաձայնության համապատասխան: 3. Թուրքական և ռուսական կառավարությունները գերմանական կառավարությանը խնդրելու են ստանձնել 1-ին և 2-րդ որոշումների իրագործման, ինչպես նաև Կասպից ծովից բրիտանական հարձակումների դեմ թուրքական զորքերի անվտանգության երաշխավորումը»¹:

Հասկանալի է, որ զորքերի հետքաշման և Բրեստի պայմանագրով գծված սահմանների ճանաչման թուրքական կառավարության համաձայնագրերով վավերացված այդ հանձնառությունը նրան պարզապես պարտադրված էր և ամենևին թուրքական հայաջինջ քաղաքականության փոփոխություն չէր նշանակում: Դա պարզորոշ փաստում էին նաև բեռլինյան բանակցությունների օրերին Բաքվում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները:

Բեռլինի և Կ. Պոլսի հայկական պատվիրակությունները մինչև իսկ այդ օրերին, երբ տեղի էին ունեցել Բաքվի հայկական ջարդերը, երբ Թուրքիան գերմանա-թուրքական համաձայնագրով ստանձնել էր իր զորքերի հետքաշման հանձնառությունը, իսկ ռուս-թուրքական համաձայնագրով պետք է ճանաչեր նաև Բրեստի պայմանագրով հաստատված սահմանները, բավականաչափ իրատեսորեն չէին գնահատում Կովկասում ձևավորվող աշխարհաքաղաքական նոր իրադրությունը, որը, առաջին հերթին, պայմանավորված էր տարածաշրջան Խորհրդային Ռուսաստանի մուտքով²: Նրանք շարունակում էին հետևել ՀՀ անկախության առաջնահերթության գաղափարին, երբ այն նույնիսկ բացահայտորեն հակադրվեց ռուսական կառավարության աշխարհաքաղաքական նպատակներին:

¹ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern, S. 595-596.

² ՌԽՖՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Չիչերինի կողմից արդեն սեպտեմբերի 20-ին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությանն ուղարկվել էր մի նոտա, որով Ռուսաստանը չէր պահանջում Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու՝ Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 622-624:

Հոկտեմբերի 1-ին ՅոՖեն իրեն այցելած Օհանջանյանին և Զամոյանին տեղեկացրեց, որ Ռուսաստանը Թուրքիային արդեն վերջնագիր է ներկայացրել իր գորքերը ետ քաշելու համար, սպառնացել է պատերազմով, իսկ մեկ կամ երկու օր անց ստորագրվելու էր ռուս-թուրքական մի պայմանագիր, որով «Տաճկաստանը մաքրելու է բոլոր երկիրը մինչև Բրեստի սահմանները», իսկ Գերմանիան պետք է դառնար այդ պայմանագրի իրականացման երաշխավորը¹: Այնուհետև, ինչպես նշում էր Օհանջանյանը հոկտեմբերի 1-ին Կ. Պոլսի պատվիրակությանն ուղարկած իր զեկուցագրում, ՅոՖեն նշել էր հետևյալը. «Այսպիսով, ուրեմն, մենք ձեզ՝ հայերիդ, փրկում ենք կոտորածից և ոչնչանալուց և հիմա սպասում ենք, որ դուք խոսք չեք բարձրացնի անկախության մասին»²:

«Երբ ես նրան ասացի,– շարունակում էր գրել Օհանջանյանը,– որ ստացել եմ առաջարկություն արտաքին գործոց նախարարությունից բողոքելու այն բանի դեմ, որ Ռուսաստանը մեր անկախությունը չի ընդունում, ուղղակի կատաղեց և փրփուրը բերանին սկսեց ճառագայտել, որ մենք իրենց օգնելու փոխարեն՝ Հայաստանը փրկել տաճիկների կոտորածից, մտածում ենք անկախության մասին և մտածում ենք մեր դասակարգային մանր բուրժուական շահերը ապահովել հայ բանվորության և աշխատավոր գյուղացիության հանդեպ և այլն և այլն: Սկսվեց 2 և կես ժամվա տաք վիճաբանություն, որից կարելի է գալ այն եզրակացության, որ այդ հաստագլուխներին ոչինչ չի կարելի հասկացնել, և նրանք անկախություն ընդունելու մասին, առանց դրսի ազդեցության, չեն էլ մտածի երբեք: Այս ունեցեք այքի առաջ: Դուրս եկանք՝ ոչինչ չստացած, և նույնիսկ մի բան էլ մենք պարտք մնացինք, որ խանգարում ենք ՅոՖեներին փրկել Հայաստանը Տաճկաստանի ճանկերից»³:

Հոկտեմբերի 12-ին տեղի ունեցավ մի նոր ուշագրավ հանդիպում Օհանջանյանի և Ռուսաստանի դեսպանի միջև, որի ընթացքում վերջինս գրեթե վերջնագրի լեզվով էր խոսում: Նա Օհանջանյանին հաղորդում է, որ թեև Թուրքիան համաձայնել է դուրս գալ Կովկասում գրաված տարածքներից, բայց ռուսական կառավարությունը դրանով չէր բավարարվում և պահանջում էր, օրինակ, Բաքուն հանձնել իրեն, իրականացնել Կարսի և Բաթումի բնակչության ինքնորոշումը և նույնիսկ առաջադրել էր Թուրքահայաստանի ինքնավարության հարցը: «Ռուսաստանը ներկայումս խզել է արդեն յուր խաղաղ ժամանակի հարաբերությունները Տաճկաստանի հետ,– ասել էր Օհանջանյանին ՅոՖեն,– և իրավաբանորեն երկու կողմից էլ կարող են սկսվել պատերազմական գործողություններ: Այսպիսի պարագաներում, երբ հայ ժողովրդի համար արդեն վերացել է կոտորածի վտանգը, այլևս ոչ մի

¹ Տե՛ս ՀՄԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, թ. 73: Խոսքը վերաբերում է վերոնշյալ ռուս-թուրքական համաձայնագրին:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

դեպքում չի կարող կովկասյան Հայաստանի անկախության մասին խոսք անգամ լինել: Մեր պահանջով տաճիկները հեռանում են Կովկասից, և ձեր երկիրը մնում է Ռուսաստանի մի մասը, ինչպես առաջ էր: Ինչ կապերով նա կլինի կապված մեզ հետ, դա այլ խնդիր է, կլինեք ավտոնոմ և այլն, բայց Ռուս. ֆեդերացիայի մեջ: Մենք դեռ Վրաստանի անկախությունն էլ չենք ընդունել, Ադրբեյջանինը երբեք չենք ընդունի և այժմյանից գիտենք, որ նրանց հետ կովելու ենք: Չգիտենք՝ դուք ինչպես եք վերաբերվելու: Ժողովուրդը, իհարկե, մեր կողմն է, դրա մեջ կասկած չկա, իսկ ինչ դիրք կունենա ձեր կառավարությունը, դա չգիտենք: Կարծում ենք, որ դուք, ձեր անձնական խմբային և դասակարգային շահերը պաշտպանելով, միայն պիտի պընդեք ձեր անկախության վրա և, իհարկե, մենք պետք է և ձեզ հետ կովենք, և ինքը՝ ձեր ժողովուրդը կկռվի ձեր դեմ: Ձեզ մոտ ևս, շատ մոտ ապագայում, երբ արդեն վերացավ ֆիզիքական կոտորածի վտանգը, կսկսվի քաղաքացիական պատերազմը, և մենք կծալրենք, իհարկե: Ցավալին այն է, որ ձեզ մոտ, մենք գիտենք, այդ քաղաքացիական պատերազմը կարող է և ազգային գույն ստանալ: Ամենաբնականն է, որ դուք հիմա մեզ հետ միասին դուրս գաք Տաճկաստանի դեմ, հայտարարեք, որ դուք Ռուսաստանի հետ եք և նրա հետ միասին դնում եք այս և այս պահանջները: Ուրեմն՝ անկախության մասին այլևս խոսք չի կարող լինել»¹:

Այդ ժամանակշրջանում Խորհրդային Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական ձգտումներն ու քաղաքականությունը գրեթե չէին տարբերվում երկու տարի անց՝ 1920 թ. ռուսական քաղաքականությունից: Յոֆեի կողմից Ահարոնյանին ներկայացված՝ իրադարձությունների սցենարը նույնպես ուշագրավ կերպով նույնանում էր այն դեպքերի հետ, որ տեղի ունեցավ 1920 թ.: Եվ եթե Խորհրդային Ռուսաստանի՝ իբրև ՀՀ անկախությանը սպառնացող պետության հետ համագործակցության մերժումը, որ բնութագրվում էր նաև տարածաշրջանում այդ երկրի՝ առկա և հնարավոր դերակատարման թերագնահատմամբ, աշխարհամարտի ավարտի և տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական ուժերի նոր վերաբաշխման համատեքստում հայկական կողմի համար այդ ժամանակ որոշակի բացասական հետևանքներ չունեցավ, ապա 1920 թ. պատկերը բոլորովին այլ էր, և հայկական կողմի՝ հարցի առնչությամբ երկու տարիների ընթացքում չփոփոխված դիրքորոշումն ունեցավ ծանր հետևանքներ:

¹ Նույն տեղում, թ. 84-85:

**Ашот Айруни – Деятельность берлинской делегации Республики Армения
в 1918 году**

В статье освещены деятельность берлинской делегации Республики Армения и перенятая ею позиция в отношении произошедших в регионе на последнем этапе мировой войны новых геополитических процессов. Делегация, как и правительство РА, не вполне реалистично оценивала те шансы и риски, которые появлялись в случае повторного входа Советской России в регион осенью 1918-го года. Если в 1918 году эта нереалистичность, связанная с недооценённостью российской роли, не имела негативных последствий, так как война вскоре была закончена, то в 1920 году, когда на Кавказе снова сложилась аналогичная ситуация, политика РА, характеризующаяся этой самой нереалистичностью, имела тяжёлые последствия для армян.

**Ashot Hayruni – *The Activities of the Berlin Delegation
of the Republic of Armenia in 1918***

The article covers the activities of the Berlin delegation of the Republic of Armenia and its position on the new geopolitical events in the region at the end of the World War II. The delegation, as well as the Armenian government, did not realistically assess the chances and risks that emerged in the fall of 1918 when the Soviet Russia re-entered the region. While this unrealistic perception of Russia's role due to its underestimation had no negative consequences for Armenia in 1918 because the war ended soon, in 1920, when there was a similar situation in the Caucasus, the policy of the Armenian government, characterized by the same unrealistic perception, caused serious consequences for Armenians.